

INHOUD

Voorwoord 9

BOOS

Op de televisie 13
Brief aan mijn Turkse kleermaker 34
De bunkerbouwers 53
Van buiten blink, van onder stink 61
Repatrianten 66
Boeken te water 78

OP ZOEK

Grand Tour 85
Geestelijk eten 96
    Met het aangezicht naar Mekka 96
    Christelijke herbergzaamheid 101
Het idee van je leven 107
Engagement met de ploeteraar 126
In gesprek met de voorvaderen 141

AFRIKA

De beeldenreiziger 147
Een zwarte klompdans 150
Fontaine noire 159
Melodrama's op de markt 160
Een Afrikaans alfabet 168
Gestolen talen 176
De zandvlo 181

Onder de Bushmen 183
Een tuin voor Ismail 195
De dood en het ruisen van de zee 209
Kopzorg 220
Overzee 226

NAAR ZEE

Mijn dorp is een verzinsel 235
Red de leegte 246
Onzichtbare stranden 252

INDIË

Pannetje 261
Leugenland 269
Krakatau 278
Het beeld van de ander 280
Alles in de wind 291

OORLOG

Het onverwoestbare nee 305
Straat van de huiver 316
Een deken van herinnering 331
Mapje Derde Wereldoorlog 338

OMWEGEN

Pensioenvrees 351
Een kapitale reis 355
Geraniums 380
Little Cayman 386
Seks met de tandarts 387
Don't sell the shop 397
Uitgekleed 411
Orenparadijs 414
Schateiland 417
Esprit de l'Escalier 431

VASTLEGGEN

Vrijtaal 437

Geen beginnen aan 444

Bord met spaghetti 451

SOUVENIRS

Mee-etters 459

Hondsdag 460

Een middagje aan het hof 465

Bedelaars 467

Nacht van de poëzie 468

Zo gruwelijk 474

Naar het ballet 476

Erop of eronder 479

Zeus en de ezels 481

De prijs van goede smaak 483

AFSTAND

Stijl is een neurose 487

Estheet in Berlijn 489

Eigen tuin eerst 503

Het gebeurde in mijn park 506

Krr krr krr 510

Partir c'est mourir un peu 513

Verantwoording 517

2007

OP DE TELEVISIE

HERINNERINGEN AAN EEN BOEKENPROGRAMMA

VOOR AREND JAN HEERMA VAN VOSS

Zeker tien keer per jaar stap ik in bij een Amsterdamse taxichauffeur die mij voor we goed en wel op weg zijn met een vragend oog opneemt: ‘Ken ik u niet ergens van?’

Nee, niks zeggen, meneer wil het raaien: ik ben van de televisie, ja, die stem, hij herkent m’n stem. Hij heeft me ruzie zien maken met... hoe heet ie ook alweer? Die witte kop, ook zo’n... eh, brutale.’ De chauffeur pijnigt zijn geheugen.

‘Willem Oltmans?’

‘Ja, precies, geweldig was dat. Ooo, wat hebben mijn vrouw en ik van dat interview genoten. Ja, ik ben u een beetje uit het oog verloren de laatste tijd, je hebt ook zoveel netten, maar als het even kan kijken we trouw.’

Het is dit jaar vijftien jaar geleden dat de laatste uitzending van *Hier is... Adriaan van Dis* plaatsvond. De kijkers van toen sterven langzaam uit, maar in de rekkelijkheid van de herinnering ben ik nog altijd te zien. Ook op dagen dat *Hier is...* er nooit was. Zo vroeg het *Algemeen Dagblad* bij mijn terugkeer als presentator van *Zomergasten* aan de EO-coryfee Andries Knevel wat hij van ons programma destijds vond. Aardige dingen zei hij. ‘Maar ja, wij keken natuurlijk niet op zondag. Wij keken alleen naar de herhaling.’

Er was helemaal geen herhaling. Die bestond toen nog niet.

Mensen herinneren zich wel meer dingen.

Hoe vaak hoor ik het niet op een literaire avond, tijdens het vragenhalfuurtje na een lezing: ‘Wij keken elke week.’

Het was één keer in de maand. Acht keer per jaar. Negen jaar lang. Tweeënzeventig uur televisie in totaal. De werkweek van een intellectueel.

Verbazing alom. Gevolgd door de onvermijdelijke vraag: ‘Wanneer komt u weer terug op televisie?’

‘Niet met een boekenprogramma,’ zeg ik dan ferm. Al weet je het nooit. Maar zo’n programma als destijds zou volgens mij niet meer kunnen. Toen wij in maart 1983 met de eerste uitzending begonnen, had je slechts twee nationale netten. Geen commerciële televisie. Als de v.p.r.o. uitzond (nog met de puntjes die voor Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep stonden), zaten de échte gristenen aan de andere kant. Was het de beurt aan de EO, dan stegen onze kijkcijfers vanzelf. Een wonder.

Afstandsbediening bestond nog niet. (*Gut, ja*, knikken de hoofden in de zaal.) Niks wijdbeens zappen op zoek naar spanning en sensatie om uiteindelijk te blijven hangen bij de traumahelikopter van sbs6. Het woord ‘aandachtsspanne’ werd alleen in gestichten gebruikt. De kijker gunde zich een zekere rust. Wie mij de nek wilde omdraaien moest uit zijn luie stoel opstaan. Laat maar lullen, dachten tienduizenden toen. En zo bereikten we soms kijkers die van zichzelf dachten dat ze niks met schrijvers op hadden. Tot ze de feministe Fay Weldon zagen voordoen hoe ze een kluwen mannensokken uit de wastrommel haalde. Haar inconsequentie werkte aanstekelijk. Hé, dachten die kijkers, wat die vrouw zegt, gaat over mij!

14 Anderen gingen weer op het puntje van hun stoel zitten als ze een baardige kabouter hoorden beweren dat we onze zon, als ie aan warmte zou verliezen, weer met een atoombom konden op-poken! Of ze stootten elkaar aan als ze een forse Nieuw-Zeelandse schrijfster een kromme pijp in de uitzending zagen opsteken. Gniffelden om een Franse professor die na afloop van het gesprek op de bank in slaap viel.

De volgende middag was het ineens ongewoon druk in de boekhandel: ‘Heeft u dat boek van die vrouw die een pijp opstak?’ ‘En waar kwam die kabouter ook alweer vandaan? Hij had zo’n raar accent. En is die professor vertaald?’ Of ze belden naar de vPRO om namen en titels op te vragen.

De Frans-Canadese kabouter was de gelauwerde geleerde Hubert Reeves, auteur van *De evolutie van het heelal*. En de mevrouw met hoed en pijp had zojuist de Bookerprijs gewonnen: Keri Hulme. De slapende Franse historicus Le Roy Ladurie, auteur van het de wereld veroverende *Montaillou*, kwam regelrecht uit New York aangevlogen en schoof met een gapende jetlag aan tafel. Mooie momenten. Je hoefde geen lezer te zijn om aangeraakt te worden door een schrijver.

Het was aanvankelijk niet de bedoeling een literair programma te maken. Integendeel. Toen we in de weken voor de eerste uitzending regelmatig op het half verlaten Binnengasthuisterrein bijeenkwamen om te brainstormen, stond de vPRO-leiding een satirisch programma voor ogen. Een Nederlandse *Saturday Night Live*. Ze zochten iemand die de losse onderdelen aan elkaar kon praten. Meedenker Arend Jan Heerma van Voss had me bij het Zaterdag Bijvoegsel van *NRC Handelsblad* aan het werk gezien. Misschien had ik een idee? Er was niet echt sprake van dat ik zelf in beeld zou komen. Hoe graag ik dat ook wou. In mijn studententijd was ik jarenlang medewerker van het literaire radioprogramma *Babel* – later *Spektakel* – geweest, maar pogingen die prachtige reportages ook zichtbaar te maken, ketsten in die tijd altijd af. Ik sprak te bekakt. Terwijl dat gewoon Goois is – een lokale afwijking, waar ik me als scholier stevig in had vastgebeten om mij te onderscheiden van het Indisch accent van thuis.

Maar bij de vPRO gloorde een kans. Toen we er niet uit kwamen, tikte ik in een vlag van overmoed een A4'tje met als kop: *La formule c'est moi*. 'Laten we gewoon spannende gesprekken voeren,' schreef ik. 'Een talkshow geleid door een persoonlijkheid die tart en tegenwerpt en meedenkt. Iemand die zich kwetsbaar opstelt en die zijn gast hoogacht door hem of haar serieus te nemen.' (Het velletje is natuurlijk onvindbaar, maar daar kwam het ongeveer op neer: Grote Woorden.)

Ik had geen enkele ervaring. We maakten een proefprogramma waar een stevige redactie achter stond en gelukkig ook een

producent die ervoor zorgde dat ik niet helemaal naar eenieders pijpen hoefde te dansen. Na het fiat van de vPRO-leiding werd ze meteen tot regisseur benoemd: Ellen Jens. Eindredacteur Cherry Duyns verzond de titel.

Al de eerste uitzending nodigden we twee schrijvers uit: Hugo Claus sprak over het net uitgekomen *Verdriet van België* en Charlotte Mutsaers stal alle harten door *In een groen, groen knollenland* achterstevoren te zingen.

De keer daarop zat W.F. Hermans naast me te hoesten, net terug van een reis door Zuid-Afrika. Kort daarvoor had ik hem in Kaapstad opgebeld. ‘Hoe weet u dat ik hier zit? Hoe komt u aan dit nummer?’ briepte hij door de telefoon. Hij logeerde bij vrienden die ik tijdens mijn studie Zuid-Afrikaans had leren kennen en dat stelde hem toen enigszins gerust. We kwamen overeen in een televisiegesprek alle misverstanden over zijn reis uit de weg te ruimen. Hermans werd in de pers namelijk verweten de culturele boycot aan zijn laars te lappen; het toen nog verboden African National Congress had daartoe internationaal opgeroepen. Maar toen Hermans eenmaal naast me zat, zag hij me niet als een onafhankelijke interviewer maar als representant van het Nederland dat hem als heuler met het Apartheidsregime het liefst in de ban had gedaan.

16 God, wat was ik toen nog onervaren. Ik stelde ijzig beleefd de noodzakelijke vragen. Het werd een avond waarop Hermans nu eens niet altijd gelijk had. Zo beweerde hij dat de zwarte bevolking geen enkel belang zou hebben bij *one man one vote*. Erg op de hoogte was ie ook niet. En tegenspreken mocht ik hem evenmin.

‘Dit is geen vraagggesprek,’ zei hij, ‘dit is een vertelgesprek.’

Onvergetelijke opmerking... alleen kon ik er op dat moment nog niet om lachen.

Tijdens die geruchtmakende uitzending droeg ik een knal-groen jasje, speciaal voor de gelegenheid in Parijs aangeschaft; het zat me veel te strak in de oksels. Na afloop in de antichambre van de Ijsbreker, het kleine Amsterdamse muziektheater waar de

opnames plaatsvonden, zag Hermans de enorme zweetplekken onder mijn oksels. Hij tilde mijn rechterarm op en zei keurend: 'Ik heb het u wel moeilijk gemaakt, hè?'

Daarna was het eigenlijk meteen weer goed. Al schreven de kranten dat we woedend uit elkaar waren gegaan. Negen jaar later deden we het gesprek nog eens vriendschappelijk over.

Liefst vermijd ik het onderwerp boekenprogramma in het openbaar, maar als ik één vraag beantwoord, komen er altijd meer.

'Ziet u Annie Cohen Solal nog wel eens?'

Ach, Annie... zelden viel een land zo voor een dik boek. De zeshonderd pagina's tellende biografie van Jean-Paul Sartre. Of vielen we en masse voor haar? De eerste hoofdstukken bevatten zware kost over het existentialisme. Uren zat ik erover gebogen, ik kreeg zelfs nog een stoomcursus van een specialist op het *Maison Descartes*. Volleerd in *l'être et le néant* schonk ik haar onder de eerste vraag het inmiddels tot de vaste rituelen behorende glas wijn, maar toen we elkaar aankeken, verdampte mijn geleende kennis op slag. Annie deed haar zware koperen armband af en schoof er quasi verlegen mee over tafel. Naar mij. Krassend, als een nagel over een schoolbord. De microfoon kreeg kippenvel. Ik schoof de armband terug. We speelden een schaakspel. Onze ogen voerden een ander gesprek. Ze flirtte. Die hele Sartre kon ons al gauw geen donder schelen. Half kijkend Nederland deelde in die flirt. De volgende dag moest elke man dat boek van Annie. In een paar maanden verkocht uitgever Rob van Gennep ruim zestigduizend exemplaren.

Hoe gaat het dan verder met zo'n boek?

Je zag het verkleuren op salontafels. 'Ja, leuk hè?' 'Wat een enige vrouw, hè?' Na drie maanden salontafel verhuisde het naar het nachtkastje. Wat daar niet ligt om ooit ter hand te worden genomen. Want hoe zwaar bleek Annie niet in bed. En zo saai in het begin. Uiteindelijk verdween ze in de kast. Ongelezen. Zonder kraak in de rug. Bij duizenden mensen glanst er nu zo'n gele baksteen op de plank.

Ook een mooie herinnering. Maar toen begon er toch iets te knagen: de persoon deed er kennelijk meer toe dan zijn pen.

Hoe heb ik dat niet ervaren tijdens het bezoek van Michel Tournier – schrijver van *Le Roi des aulnes* – *De Elzenkoning*. Tournier is een van mijn favoriete auteurs. Wat was ik trots dat hij in ons programma kwam. Weken zat ik zijn werk te herlezen. Nam extra taalles bij de Alliance Française. Met een hoofd vol Franse zinnen noodde ik hem ter tafel. De ene slimme vraag na de andere had ik paraat. Maar de zaal reageerde niet op ons gesprek. Er kon geen lachje af bij de subtiele grapjes van Tournier. Alsof we voor een pak watten zaten te praten. Het merendeel van het publiek verstond hem niet. Geen Frans ‘in het pakket’. Ook ik moest op mijn tenen lopen, hoe geïnteresseerd ik ook keek. Pas bij de ondertiteling begreep ik waar we het precies over hadden gehad. Toch was het een mooi interview.

Naast Michel Tournier was er nog een gast in het programma. Iemand met wie ik een kort gesprek zou voeren. Niet meer dan tien minuten schatten we; de man was een zenuwpees. Hij wens-te maar van één kant in beeld gebracht te worden, belde wel tien keer op wat hij nou precies moest aantrekken. Of Ellen Jens niet zijn pak en das kon komen keuren? Ze stelde hem op alle mogelij-ke manieren gerust. En nog kwam hij als een bevend riet de Ijs-breker binnen. Dat wordt niets, dachten we nog, hoewel hij een leuk boek had geschreven: *De kip die over de soep vloog*. Schetsen over een door Jiddische moederliefde vermorzelde man. Nie-mand had toen van Frans Pointl gehoord, maar na die uitzending lag zijn naam op eenieders lip.

18

Om hem gerust te stellen complimenteerde ik hem met zijn mooie pak.

‘Ja,’ antwoordde hij opgewekt, ‘dat zijn mijn begrafeniskleren.’

We vielen met de dood in huis. Een onderwerp waar hij zeer in thuis bleek te zijn. Hij speelde de perfecte schlemiel.

De net beginnende uitgever Vic van der Reijt wist niet wat hem overkwam. De dag na de uitzending moest hij al herdrukken.

Pointl vloog de boekhandel uit. Tienduizenden nabestellingen, alleen al in de eerste week. Het Van Dis-effect heette dat.

Maar mijn hoofd liep nog over van Tournier. Een week later fietste ik langs het Spui en vroeg bij boekhandel Athenaeum: 'En? Loopt Tournier?'

Ze hadden er nog geen twintig verkocht.

Weer knaagde het. Niet dat het onze missie was kijkers boeken te laten kopen, maar als ze het naar aanleiding van een uitzending deden, was het wel een teken dat ze geraakt waren. Hoeveel leuker zou het niet zijn als ze dan ook voor kwaliteit kozen? Voor mijn Tournier, in plaats van voor de eendagsvlieg Pointl.

Wilden we dit wel? Ons succes afmeten aan de verkoop van boeken? Zou het ons niet corrumperen in onze keuzes? En verwachtten de schrijvers niet te veel? (Om nog maar even te zwijgen van de uitgevers.)

We kwamen in onze uitzendingen steeds vaker bij schrijvers uit omdat ze doorgaans iets te melden hadden, meer dan die om de hete brij draaiende politici. Er moest wel net een boek uit zijn. Liefst een boek dat ik snapte. Er viel om die reden heel wat af. De Duitse filosoof Peter Sloterdijk moest ik lezen. De redactie stond erop. Maar ik begreep er geen snars van. Met hoeveel plezier las ik echter niet: Roland Topor, Jan Pieter Guépin, Aleksander Zinovjev, Renate Rubinstein, Lev Kopeljev, Andreas Burnier, Ryszard Kapuściński, Mario Vargas Llosa, Joseph Heller, Roald Dahl, Germaine Greer, José Rentes de Carvalho, Gerard Reve... om maar een paar schrijvers uit de eerste twee jaar te noemen. In 1985 kreeg *Hier is...* een ondertitel in de omroepbladen: Boekenprogramma.

19

Schrijvers onder de aandacht van kijkers brengen. Hadden we daar ooit echt over nagedacht? Bestond er een *format*, zoals dat nu zo mooi heet? Stond ons een doelgroep voor ogen? Richtten we ons op kijkers met meer dan middelbare school? Of probeerden we ook lager opgeleiden te lokken met vrolijke en lichtvoetige kost. Moest er sport in? Misdad? Veel vinger aan de pols en ander malheur?

We hadden maar één verlangen: goede gesprekken voeren. Donderde niet waarover. Als er maar een frisse wind waaide. Niet schaatsen op de vierkante millimeter, dus geen roddels en rellen rond de dorpspomp. Het raam moest open. Zoveel belangrijke buitenlandse schrijvers werden in het Nederlands vertaald. Dag- en weekbladen besteedden er met regelmaat aandacht aan. Waarom zag je die grote namen zelden of nooit op de televisie? Als we ze nu eens lieten overkomen? Soms was zo'n beroemdheid gewoon in het land, zoals toneelschrijver Edward Albee of cineast Bertolucci. Ik kon redelijk geluid in vier moderne talen maken, allemaal op de mulo geleerd, dus dat mocht geen hindernis zijn. En zo wonnen de buitenlanders het algauw van de binnenlanders.

En er stond me maar één doelgroep voor ogen: de achttienjarige scholier die ik zelf ooit was. Geen stilzitter, een moeizame lezer, maar wel een met honger naar kennis. Een jongen die de volgende dag weer vroeg naar school moest. Ik ben geen nachtbraker. En ook mijn kijkers hebben de volgende dag iets om handen. Televisie is een massamedium. Het is je taak een brug te slaan. Als je alleen op je vrienden indruk wil maken, moet je voor *De Groene* gaan werken.

20   Bruggen dichten een kloof, ze verbinden hoofden die naar elkaar haken – op hetzelfde niveau liefst. Dus niet hurken of bevoogden, maar je kijkers als gelijken beschouwen – gelijken die nog niet alles weten. Om Bordewijks *Bint* te persifleren: *Ik eis van de programmamaker dat hij niet daalt. Ik eis van de kijkers dat zij klimmen.* En dat is geen lofzang op tucht, maar een streven naar ouderwetse verheffing. U heeft geen idee hoe groot het verlangen daarnaar is. En hoe groot de dankbaarheid. Als je maar de kans geeft. Als je maar stimulans biedt. Mensen voor vol aanziet. Honderden brieven kregen wij destijds. Huismoeders die een nascholingscursus volgden, legden hun boekenlijsten voor. Ook mannen schreven, veelal niet bijzonder hoog opgeleid. Eenvoudige mensen die het zat waren om nog langer als debiel voor de buis te zitten.

Het televisiepubliek aan de andere kant van het scherm is niet zo achterlijk als omroepbazen tegenwoordig in Hilversum denken. Maar dan moet je de kijkers niet buitensluiten. Niet op een ons-kent-ons-toon over kunst en cultuur praten, maar in een bijzin uitleggen waar het over gaat. Altijd die nieuwsgierige scholier in gedachten houden. Nooit de karakters van de roman zonder nadere introductie bij de naam noemen, of gedetailleerd over de inhoud praten als nog geen kijker de kans heeft gekregen het boek in te zien. Maar wel de schrijver voorstellen, de ideeënwereld presenteren, in de hoop dat er een vonk overslaat en de kijker na afloop met het werk zelf kennis wil maken. Het klinkt eenvoudig, maar het gebeurt zo zelden. Te vaak worden er gesprekken over de hoofden heen gevoerd en nog veel vaker wordt er gehurkt. Een flieder ernst dient in twee laagjes lol verpakt. *Gesandwicht* heet dat in Hilversum. Met het gevolg dat wie ernst zoekt, wegvlucht. En die lolbroek keek toch al niet.

Het is juist zaak *niet* de concurrentie met populaire programma's aan te gaan. Boeken zullen altijd minder kijkers trekken. Niet zozeer een elite maar, zoals gezegd, een klein weetgierig publiek. Mag ook dát publiek bediend? En dan niet tegen middernacht omdat kunst nou eenmaal moet, maar gewoon een uurtje na de afwas.

Ik overschat het boek niet. Maar literatuur kan behalve ontspannen ook activeren. Onrust zaaien. Met een beetje geluk laat een goed boek je anders naar de wereld kijken. Wapent je tegen al die klootzakken om je heen. Of overschat ik het nu toch? Nee, het is de eeuwige scholier in mij die zo praat, toen de fluistering van een boek op mij nog het effect had van een megafon. Zonder Bordewijks *Karakter* zou ik na de mulo niet naar de hbs zijn gegaan. Dankzij Flauberts *Leerschool der liefde*, waarin de rol van journalist als lakei van de macht genadeloos wordt ontleed, ontsnapte ik tijdig aan de journalistiek. Boeken die een versnelling aan mijn leven gaven. Misschien omdat ik zo'n langzame lezer ben. Behalve beroemd worden wilde ik *iets* van die passie uitdragen.

Ook in de hoogtijdagen van *Hier is...* waren de kijkcijfers bescheiden – al lijkt het nu veel. Soms 700 000, toen er nog twee netten waren. Daarna gemiddeld tussen de 350 000 à 500 000. Heel hoog voor de VPRO – ook toen – maar de andere omroepen haalden miljoenen.

Nu bewaren velen goede herinneringen aan die uitzendingen. De waardering heeft na jaren zelfs mythische proporties aangenomen. Alle geklungel is vergeten. De blunders. Het vallen én het opstaan. *Hier is...* lijkt wel als een zomer van vroeger: altijd mooi weer. Maar als je de kritieken van toen erop naslaat, lees je wel anders. Het miezerde slechte recensies. Wat heb ik die negen jaar op mijn donder gekregen.

Ik was te deftig en te elitair. Voor *de Volkskrant* was ik een corpsbal in een jasje van de roeivereniging. Veel door de asbak verstofte mannelijke journalisten werden zenuwachtig van mijn kleding en accent, ze raakten er niet over uitgeschreven. *Vrij Nederland* zag de eerste vijf jaar niets in het programma. Ik was ijdel, zou mijn haar verven, weet ik niet al. De negatieve kritiek hield pas op toen de recensent naar de Rijnmond werd afgevoerd. Je kon je schouders erover ophalen, ware het niet dat de VPRO-leiding destijds nog slechter tegen kritiek kon dan ik. Schreef *Vrij Nederland*: ‘En Adriaan van Dis hield weer een boekje op’, dan werd het mij de volgende uitzending verboden een boek te tonen. We mochten geen reclame maken. Tot de bureaumedewerkers bij de VPRO gek werden gebeld door honderden kijkers die naar titels en namen vroegen. De volgende keer mocht het weer. Kreeg ik er opnieuw van langs. Ik schrijf dit niet alleen omdat ik lange tenen heb, maar vooral om een stemming van toen te analyseren.

Televisie en krant hielden de laatste helft van de twintigste eeuw nog niet van elkaar. De krant vreesde de concurrentie. Abonnees zaten steeds korter achter de krant en langer voor het scherm. Het fenomeen moest dan ook kritisch worden gevolgd. Niet het oppervlakkig volksvermaak dat miljoenen kijkers trok – daarover maakte je hooguit minachtende grapjes – nee, juist de schaarse pogingen iets intellectueels op het scherm te brengen

moesten het ontgelden. Misschien was cultuur op tv ook een te bittere confrontatie voor veel hardwerkende dag- en weekblad-journalisten. Je schrijft dagen aan een artikel of interview en bereikt een paar duizend lezers. Maar je troost je: het gaat om de kwaliteit, niet om de kwantiteit. Je bent kritisch, onafhankelijk en hoeft niemand naar de mond te praten. Al deed het je goed te horen dat Athenaeum je artikel aan de winkelruit heeft geplakt. De collega's in café Scheltema waren trouwens ook over je te spreken.

En dan komt er zo'n gecoeffeerde flapdrol die op de televisie een boek omhooghoudt. Alleen maar omhoog, zonder het zelfs in te kijken. Vierhonderdduizend mensen zagen de kaft en tienduizenden lopen ermee weg. Hoe oneerlijk. Wat kun je ertegen doen? Erop neerkijken, dat is het beste. Je eigen goede smaak roemen en zeggen: 'Het is allemaal zo verschrikkelijk oppervlakkig.'

Vervelend alleen dat zelfs je vrienden naar die flapdrol keken. Ondanks hun misprijzen. Het ding stond toevallig aan. Ze liepen erlangs. En nou lag dat boek bij hen op de koffietafel!

Ook mijn eigen krant had moeite met mijn aanwezigheid op de televisie. Ik begon steeds meer een gezicht van de vPRO te worden. De toenmalige hoofdredacteur van NRC *Handelsblad* had moeite met die profilering. Misschien moest ik eendere interviews voor de krant gaan maken. Zo niet... werd het dan niet tijd om een keus te maken. Na de nodige druk heb ik de eer aan mezelf gehouden.

(Hoe snel veranderen mentaliteiten. Nu probeert diezelfde krant met veel campagne de eigen redacteuren op het scherm te brengen – digitaal, lokaal en zelfs landelijk, door zich te associëren met de *Avond van de Grote Boekenquiz* en het vPRO-programma *Boeken&cetera*; al hield dat laatste verbond maar één seizoen stand. Ook andere kranten zoeken steeds meer de televisie op.)

23

Ondertussen wilden in die nadagen van de vorige eeuw de kijkers wél in het plezier delen. Soms, heel soms, tintelde het tussen een schrijver en mij en dan kon het besproken boek razend goed ver-

kopen. Officieel maalden we daar niet om, maar we gebruikten het wel als argument om met het programma onbekende buitenlandse schrijvers naar de IJsbreker te lokken. Voor de goede orde: de VPRO nodigde uit. Vaak betaalden wij ook de reis en het verblijf – dan hadden wij het alleenrecht. Was de auteur in het land voor een promotiereis, dan deelden we veelal de kosten, in ruil voor exclusiviteit tot ná de uitzending. Er werden nooit zomaar boeken opgevraagd om de kasten van redactieleden te vullen. Ongevraagde zendingen stuurde de regisseuse subiet terug. Heel zuiver was ze daarin. Aanvankelijk vond ik dat een beetje onzin, want ik wist dat ze bij mijn eigen uitgeverij alle onbestelde pers-exemplaren in een grote doos gooiden: voor de Bijlmerbajes. Ook een vorm van volksverheffing. Maar hoe groter de druk van buiten, hoe bijzonderder ik haar houding vond. Werd er een kopje thee met een uitgever gedronken, dan betaalden wij de consumpties. Zo lagen de verhoudingen.

24 Hoe meer er in het boekenvak over het Van Dis-effect werd gekletst, des te groter de verwachtingen. Vooral bij de Nederlandse schrijvers. Ze wilden allemaal veel te graag. Hoezeer we ze ook temperden. De ervaring had ons geleerd dat niet na álle interviews de kijkers naar de winkel renden. Als er geen aanwijsbaar nieuw boek was, gebeurde er niets. Een aanstekelijk gesprek met Willem Wilmink over dichten en schrijven voor kinderen deed hem geen boek extra verkopen. Hetzelfde gebeurde met Hans Warren, een bijzondere man aan wie ik met groot genoegen terugdenk (hij deed zo mooi een lijster na). Zijn halve leven namen we door, maar omdat het over zijn hele oeuvre ging, bleef een (door de uitgever) verwacht verkoopsucces uit. De kijker/lezer zocht kennelijk houvast.

Ik weet nog hoe ik per se Gräfin Dönhoff wilde hebben. De uitgeefster van *Die Zeit* had net een prachtig boek geschreven: *Kindheit in Ostpreussen*. We hoorden dat uitgeverij Contact een jaar later met de vertaling zou komen. Maar waarom zouden we wachten? We waren er al te vaak van beschuldigd naar het pijpen van uitgevers te dansen. *Und so sprach ich mit der Gräfin*. Aardig

interview, al zeg ik het zelf. Athenaeum verkocht er na afloop in totaal zeven. Het Van Dis-effect.

Maar wat te denken van al die teleurgestelde lezers die geen boek in het Duits kunnen of willen lezen? Bijna honderd brieven kregen we na die uitzending. Zo'n getal schijn je met ik weet niet hoeveel te moeten vermenigvuldigen – duizenden kijkers gaan daarachter schuil. Voortaan besloten we alleen buitenlandse schrijvers uit te nodigen als het werk in vertaling verkrijgbaar was.

Die kijkerreacties bevestigden bovendien wat wij allang wisten: *wij maakten geen elitair programma.* (Anders zou *die Gräfin* wel in het Duits zijn gelezen.) Ik kan het niet genoeg herhalen: *Wij maakten een programma voor mensen die voor vol wilden worden aangezien.*

Toch bleef het imago van elitarisme lang hangen. In interviews werd ik altijd als deftig afgeschilderd en vaak werd mij daarbij een taal in de mond gelegd die ik in het geheel niet sprak. Het *Algemeen Dagblad* liet mij zelfs *parbleu* zeggen.

Hoe eenvoudig moest ik worden?

En dan die kritieken. Ik citeer een paar onderstreepte kreten uit het grootarchief van mijn moeder: Waarom al die buitenlandse schrijvers? Wel Frederick Forsyth, geen Appie Baantjer. Het gaat altijd maar over literatuur, de gewone lezer komt bij de vPRO niet aan bod. Waarom laat Van Dis niet eens een huisvrouw aan het woord? En meer van dat soort wonderlijke uitingen van zelfhaat die je wel vaker in de cultuurbranche aantreft.

25

Eigen volk eerst. Je kon de xenofobe putlucht van de LPF toen al ruiken.

Zou het misschien kunnen zijn dat Forsyth beter schrijft dan Baantjer?

Zeker twee derde van de schrijvers kwam uit het buitenland.

Raam open.

Veel van die televisierecensenten veraardappelen allang in de vut, laat ze maar lekker Baantjer lezen. Maar de taaiste criticas-

ters zaten in het boekenvak zelf. Zo kon CPNB-directeur Henk Kraima het niet nalaten *Hier is...* telkens elitair te noemen. Zeker omdat we geen tuinboeken deden en Leni Saris niet vroegen. De CPNB denkt kennelijk: Als we de huiskamers maar vol gedrukt papier pleuren, zijn onze opdrachtgevers tevreden.

Ik wil niet in herhalingen vervallen, maar de elite keek in de nadagen van de vorige eeuw niet *naar* de televisie, die keek erop *neer*. En al die zogenaamde opiniemakers keken al helemaal niet. Die gaapten liever wijdbeens naar Jan Lenferink. Wij deden een veel te groot beroep op hun schuldgevoel. Modieuze mensen lezen nauwelijks. Ze bladeren de weekendbijlagen door om er een passende opinie uit te vissen. Voor hen is de schrijver een onderdeel: stijgt ie of daalt ie. En vooral als er een rel is, weten ze erover mee te praten.

Meningen, meningen... dat hele boekenvak is vergeven van de meningen. Hoeveel boekverkopers hebben daags na de recensies niet ineens óók de oogst van een hele week gelezen. De nieuwe A.F.Th. van der Heijden? 'Wat een schrijfbeest!' De dikke Möring? 'Ja, ambitieus boek, aan het eind loopt het alleen een beetje weg.'

Ik denk soms dat al die meningen de leesbevordering juist in de weg staan. Hoe kan iemand in alle ernst vijf, zes boeken in een week tot zich nemen? Je hoort en leest die besprekers wel eens. Ze verslinden duizenden bladzijden voor een rubriek. Jaag je daar de bedeesde lezer niet juist mee weg omdat er aan zoveel ijver niet te tippen valt? Graaf eens in uw geheugen. Hoeveel boeken van meer dan duizend bladzijden heeft u werkelijk *uitgelezen*? Als ik op zeven kom is het veel. Geloof me: over belezenheid wordt meer opgeschept dan over seksuele prestaties.

En ook al die onderzoeken naar ons leesgedrag waar de boekenbranche zo graag in grossiert, neem ik met een zak zout. In de jaren vijftig wilde de AVRO-radio eens weten wat het Nederlandse volk precies las. De vraag luidde: Wat is uw lievelingsboek? De dames en heren luisteraars hoefden alleen maar een kaart op te sturen met de naam van hun favoriete boek en dan dongen ze ook nog mee naar een mooie boekenbon. Duizenden reacties. De uit-

slag haalde alle kranten. *De inspecteur* van Jan de Hartog werd nummer 1, met 23 procent. De tweede plaats ging naar een boek van Ina Boudier Bakker. En helemaal onderaan: ‘10 procent eet het liefst ontbijtkoek.’ (*Verkeerd begrepen*, stond er tussen haakjes achter.) Dit wat betreft enquêtes naar ons leesgedrag.

Nog steeds peilt Hilversum graag de culturele verlangens van het volk. Proefuitzendingen maken is normaal – je wilt weten of de makers het kunnen – maar wat tegenwoordig vooral telt is de stem van een speciaal geselecteerd publiek. Proefpanels dicteren het niveau. Hoe weten mensen eigenlijk wat ze willen zien? Onbekend maakt onbemind. Democratie is dodelijk voor goede smaak. Én voor vernieuwing. Ik zou in ieder geval nóóit door zo’n kijkersonderzoek zijn gekomen. Dat arrogante toontje alleen al. En dan nog wijn schenken ook! En roken. Niet tutoyeren. Je neus ophalen voor voetbal. Zo’n pedante nuf moeten we niet.

Het programma mocht al doende groeien. En de kijker groeide gaandeweg mee.

Van Dis werd een huishoudnaam in de boekhandel. Van de drie uitgenodigde schrijvers was er altijd wel één die aansloeg. Een onvoorzien gevolg. Toch bleek dat niet iedereen in het vak te bevallen. Vooral enkele uitgevers klaagden. Niet zozeer over ons, als wel over de zuigkracht van de televisie. De luide schreeuw van de markt smoorde de ingetogen stem. Steeds meer talkshows nodigden schrijvers uit en dan vooral de bekende en makkelijke praters. Smoel op tv en je verkocht. Het moest altijd leuk. Over de inhoud ging het nooit. De televisie als grote vervlakker. Echte literatuur kreeg daar geen kans.

Tja, wat konden we eraan doen? James Purdy, V.S. Naipaul, Ben Okri, Julian Barnes, John Berger, Salman Rushdie, Martin Amis waren misschien wel erg van de straat. Toch Brakman uitnodigen, of Kees Ouwens, Sybren Polet, Jacq Firmin Vogelaar? Hoe minder je gelezen wordt, hoe beter je bent – een oude wet die troost biedt. Maar was het wel de schuld van de media dat deze auteurs zo moeilijk een weg naar de lezers vonden? Brakman is

altijd door de kritiek de hemel in geprezen – misschien leest men daar minder. Wel belandde hij zo in de top tien der doctoraal-scripties. Verkochten ontoegankelijke schrijvers niet ook al weinig toen er van al die persaandacht voor het boek nog nauwelijks sprake was?

Natuurlijk streefde ik ook naar kwaliteit – de lezer moet klimmen. Al was het me wel opgevallen dat diezelfde klagende uitgevers in de praktijk geen middel schuwden hun beter in de markt liggende auteurs bij de televisie aan de man te brengen. Ze bestookten programmamakers met ongewenste pakketten, paaiden redactieleden, dwongen je binnen één dag een besluit te nemen of speelden programmamakers tegen elkaar uit. ('Sonja heeft een optie, Karel staat te trappelen.') En ze slijmde zo. (Zij het niet achter mijn rug, dat pleitte weer voor hen.) Een uitgever die zichzelf te chic vond om te adverteren had de brutaliteit mij een héél boek over de fax te sturen. Een witte tong van vijftig meter krulde door mijn werkkamer.

Als ik ergens mee heb kennisgemaakt in de tijd dat ik een boekenprogramma presenteerde, is het wel de dubbeltonigheid van uitgevers. Aan de ene kant de media beschuldigen te veel uit te zijn op sensatie en modes, en zelf niet anders doen dan die media voor je kar spannen. Perslunch, rondvaart, diner met critici in het Amstel Hotel, de Spiegelzaal van het Concertgebouw voor een boekpresentatie afhuren. En vooral hun goedlopende auteurs uitmelken: om het jaar een boek. Af of niet af, drukken maar. En als er echt niets nieuws is, de oude boeken drie keer binnenste-buiten keren: nieuwe kaftjes. Zogenaamd om telkens een ander lezerspubliek aan te boren. Als ze niet voldoende verkochten, gaven ze nog meer boeken uit. Jonge meisjes. Jonge allochtonen. Hagel over de markt, in de hoop dat één korreltje het doel zou raken. Omzet, daar ging het om. Zo plat is het. Zo plat als een beeldscherm. Ook die mentaliteit kleurde het decor van boeken op televisie.

Al die stemmen van lof en tegenstand culmineerden voor mij in een kleine conferentie onder de titel: *Kan het geluid wat zachter*. Ja, geloof het of niet, 5 november 1993 kwam er in het Letterkundig Museum te Den Haag een ernstig gezelschap bijeen om eens flink te klagen over de lawaaiige manier waarop de media zich in de heilige hallen van de Literatuur manifesteerden.

Ik zat erbij. Als een van die types die het gewaagd hadden een boek omhoog te houden. Het was nog vóór mijn zaligverklaring.

Die dag kwam er een beklemde elite bijeen. Lezers die er moeite mee hadden wat zij mooi vonden met anderen te delen. Hun literaire helden werden bezoedeld. Al dat getetter hield maar af van het stille lezen. De ware literatuurminnaar liet zich niet door lijstjes regeren. Top tieners waren voor de mindere boekenkasten (of *verkeerde* boekenkasten, zoals Frida Vogels het een jaar later zo mooi noemde, toen ze zich na het winnen van de Librisprijs beklagde over al die ordinaire aandacht voor haar werk).

Wat een dedain.

De televisie mag dan wel een brug naar het volk slaan, maar o wee als dat volk over de brug komt en naast jouw idolen gaat zitten. Liever een roepende in de woestijn dan een roepende op het marktplein.

We herkennen deze houding ook bij vele recensenten. Toen Pavarotti nog in het Concertgebouw optrad, kon hij zingen, maar haalt een patjepee-makelaar hem naar een afgeladen RAI of Ahoy, dan heeft hij er nooit wat van gekund. Nog opmerkelijker was de ontvangst van de Poolse componist Henryk Gorecki. Collega Reinbert de Leeuw bewondert 's mans strakke moderne composities en introduceert hem in Nederland. Niets dan kritische lof in Nederland. Maar Gorecki beging daarna de fout iets eenvoudigs te schrijven, minimal music met een vage reminiscentie aan Chopin. Tot ieders verbazing belandde de Pool in de top tien: meer dan 300 000 duizend cd's verkocht, in Nederland alleen al. Hij komt naar het Holland Festival, waar hij nota bene zijn oude werk speelt, en de critici vinden het unaniem kitsch. Woedend waren ze, ook al betrof het hier de eerste levende moderne com-

ponist die tot een poppubliek doordrong en kregen allerlei vakgenoten plotseling contracten aangeboden omdat de platenmaatschappijen geld roken. Kundera, hetzelfde laken een pak: in kleine kring bewonderd, verfilmd, door honderduizenden gekocht en hopelijk gelezen. Daarna was de smaak eraf. Nu staat Kundera weer hoger genoteerd. Isabel Allende? Dat is een verteller, geen schrijver. Alsof schrijvers allemaal zo verdomd *smart* moeten zijn en de roman opnieuw moeten uitvinden.

Ja, natuurlijk zit er veel troep onder de grote publiekssuccessen. En nee, ik betrek het juist *niet* op mezelf; over de ontvangst van mijn boeken heb ik geenszins te klagen. Wat mij stoort is de hooghartigheid. Het buitensluiten. Sla de lezers niet van de brug. Zie het populaire boek als mogelijke wegbereider. Naïef? Troost je dan met het feit dat mensen die ‘pulp’ kopen het menig uitgever mogelijk maken ook iets goeds dat minder verkoopt uit te geven.

Er is geen kunst aan hoogstaande literatuur op de televisie te brengen. Vraaggesprekken van een uur per auteur – over het graf als het moet. Elke week. Schrijvers die met schrijvers praten en elkaar nog gelezen hebben ook. (Harry Mulisch die een boek van een collega leest. Stel je voor!) Dialogen aan de krabbenmand ontstegen. Duitsland, Engeland en Frankrijk zenden zulke programma’s uit – omdat die landen zich daar maatschappelijk en cultureel toe verplicht voelen, al is het ’s avonds na twaalf. In Frankrijk bestaat zelfs een literair programma dat om halftwee ’s nachts begint – als de domheid slaapt: *Les mots de minuit*. Ik heb het één keer gezien en vond het dodelijk saai. Verder kijken heeft de dokter mij verboden. Maar het is mooi dat het er is.

30

Het is veel moeilijker boeken op een normale tijd onder de aandacht te brengen. Ook dat lukt de Fransen redelijk. Voorjaar 2007 tel ik minstens zeven literaire programma’s in de televisiegids, en dan laat ik nog een aantal boeksignaleringen buiten beschouwing. Elke morgen van maandag tot en met vrijdag in *Télématin*: steevast vijf minuten. De rubriek *Livre*, ook op staatszender France 2, waar in een kort filmpje een moderne klassieker uit de wereldli-

teratuur wordt voorgesteld. Vrijwel dagelijks! En 's avonds in het achtuurjournaal van France 2: een boek met een actueel thema. Elke dag een schrijversinterview op radio Europe 1. *France Culture* is één groot boekenprogramma. Enzovoorts.

Lezen de Fransen dan meer? Geen idee. Het valt ook moeilijk te meten. Ze kopen percentueel niet meer dan de Nederlanders; de oplagecijfers komen zelfs overeen. Behalve voor de grote namen, en als een boek doorstoot, dan komt het ook makkelijk boven een half miljoen. Wel weet ik dat de Fransen hun eigen cultuur zeer hoog achten. Politici en mensen uit het bedrijfsleven tonen graag hun belezenheid. Een beetje politicus schrijft. Oud-premier Dominique de Villepin is een dichter van naam. Beroemde cafés en restaurants stellen literaire jury's samen en delen spraakmakende prijzen uit. Vrijwel iedereen kent wel een literair citaat. Zit in het pakket. Zo schep je een publiek voor boeken en boekenprogramma's. Zelfs mijn Arabische kruidenier citeert Alfred de Musset: *Il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée.*

Laten de Nederlandse intellectuelen de deur naar de televisie als-jeblijft openhouden. Werp de hooghartigheid af. Maar sta ook op uit de eigen hurkhouding en veeg al die opvoeders, kunstenaars en cultuurdragers die zich aanpassen aan de smaak en intelligentie van de massa de studio uit. Ja, laat ons weer intellectuelen durven zijn en een beroep doen op het verstand. Vooral nu er zo op intellectuelen wordt neergekeken, wordt het weer tijd je trots met die naam te tooien. En dat zeg ik. Nu. In de tijd van *Hier is...* durfde ik me geen intellectueel te noemen, ploeteraar die ik was. Wat heb ik op mijn tenen gelopen die negen jaar. En me vaak geschaamd. Zelden een zondagavond teruggekeken. Ik had mezelf al genoeg gezien tijdens de montage.

O, als ik nu maar niet verbitterd klink. Want ik prijs me achteraf gelukkig dat ik al die boeken heb mogen lezen. En al die schrijvers in levenden lijve heb ontmoet! Zoals Gore Vidal, die in de antichambre op zijn beurt zat te wachten terwijl ik de historicus Henk Wesseling voor publiek en camera's zat te interviewen. Re-

dactielid Bas Heijne deed zijn uiterste best het gesprek voor Vidal te vertalen: *Don't bother*, zei de Amerikaanse gast, *I have been on Egyptian television*. Een opmerking die me op mijn plaats zette en die ik later nog vaak moest horen.

Of de ernstige Nigeriaan Ben Okri, met wie we na afloop uit eten gingen en die, ervan uitgaand dat een Nederlander trots is op zijn cultuur, mij de hele avond over Vondel doorzaagde. Geen redactielid om me een paar titels en feiten in te fluisteren, zoals ze anders voor een uitzending zo voortreffelijk deden. Wat een inspirerende mensen waren dat achter de schermen: Arend Jan Heerma van Voss, Rudi Wester, Louise Fresco, Bas Heijne, Hans Goedkoop, Hubert Smeets, Frits Abrahams, Geert Mak, Martin van Amerongen, Rudie Kagie, Geke van der Wal, Charlie Murphy en de jonggestorven wetenschapsjournalist Felix Eijgenraam. Ook ondervond ik veel steun aan een paar uitgevers die met onbaatzuchtige suggesties kwamen, zoals Rob van Gennep, die ik nog vaak mis, Jaco Groot en Jan Geurt Gaarlandt. Ellen Jens hield al die ego's bijeen. Ik prijs haar het liefst om, zoals Oliver Sacks het in een brief deed, *that thoughtfulness, so characteristic of her*.

En ik kreeg ook nog eens de Nipkov-prijs. Een trofee om op te houden. Maar nog leuker was het om de Italiaanse filmster Roberto Benigni, die tijdens het interview op mijn schoot sprong, in mijn armen voor de camera's weg te dragen.

32 Na negen jaar hield ik het voor gezien. Moe van de ether en het getetter wou ik weer enigszins onzichtbaar worden om beter te kunnen schrijven. Na mij een ander boekenprogramma bij de VPRO. Zeeman bleek zes jaar een respectabele rots in de branding. Maar het moest lichter, leuker. Ook andere omroepen kwamen met boekenprogramma's. Presentatoren werden opgevoerd en afgevoerd: een getatoeëerde Groningse boekverkoper, een schrijver in een jurk, een RTL-meisje dat eerder voor televisiemakelaar speelde en zich voor haar nieuwe imago een half brilletje had laten aanmeten, al was ze er trots op geen echte lezer te zijn. Je verzint wat in je wanhoop: *Eerste druk met Midas, Hollands Decor, Boek in*

Waterland, Terug naar Oegstgeest. Niks beklifde. Hanneke Groenteman, die na haar succesvolle culturele talkshow *De Plantage* gevraagd werd het programma *Boeken op Zondag* op te zetten, ruimde al na zes uitzendingen het veld. Maar in één jaar kan een programma niet groeien.*

Slechte kijkcijfers. Slechte kritieken. Zie je wel dat niemand op cultuur zit te wachten?

Maar het gaat niet om de massa, heren netmanagers. Het gaat om *de enkeling* die wordt aangeraakt. Om de jonge student die op een zondagavond in december met Daniel Cohn-Bendit kennismaakte en daarna de politiek in ging. Om een net afgestudeerd arts die na een interview met Redmond O'Hanlon, wiens gruwelverhalen van in je pisbuis zwemmende visjes vele huiskamers deden griezelen, besloot zich tot tropenarts te specialiseren. Om een moslim die na het interview met de door een fatwa getroffen Salman Rushdie tot andere gedachten kwam. Om een vader die de vonk doorgeeft aan zijn kind.

Je haalt er misschien geen cent reclamegeld mee op. Maar de inkomsten betalen zich uit op de lange termijn. Van fluistering tot megafoon.

Ja, ik ben naïef en ik hoop het tot mijn dood te blijven. Beter dan het cynisme dat bij de omroep hoogtij viert. Waarvan het gedachtegoed het best wordt samengevat in de graffititekst: *Five billion flies can't be wrong: eat more shit.*

Er rest nu één echt (non-fictie-)boekenprogramma op televisie: *Boeken*, met de voortreffelijke Wim Brands. Ook op de radio verdween het ene literaire programma na het andere. Alleen op *De Avonden* mogen de letteren nog wat knetteren.

Kan het geluid wat zachter?

Het is al bijna stil.

* Met dank aan Ronald Kerstma, *Een intellectueel verdwaald op televisie*, Hogeschool van Amsterdam, 2006

BRIEF AAN MIJN TURKSE KLEERMAKER

Hoeveel broeken heeft u al niet van mij ingenomen? Veertig, vijftig? Tassen vol bracht ik u het afgelopen jaar. Heeft één man zoveel broeken nodig? Nee, maar als je nergens meer in past, zes maten opzwellt in tien jaar tijd en nooit iets weggooit omdat je volgende week aan de lijn begint, raakt je klerenkast steeds voller: de bonus voor het stoppen met roken. Maar sinds ik mijn stappen ben gaan tellen – tienduizend per dag – is het vet er weer af gelopen. En nou zit ik te ruim in de kleren. Eerder een teken van wanhoop dan van weelde. Toch kon u het niet laten mij bij de rijke stinkerds in te delen... Wat mompelde u ook alweer toen u mij gebod op een kruk te gaan staan en geknield de nieuwe contouren van mijn dijen en kuiten afspelde? Ik moest mij een paar pakken bij u laten aanmeten, fraaie *costumes*, liefst met krijtstreep, dat hoorde bij een heer die het zich kon veroorloven in het zesde arrondissement van Parijs te wonen. Het was bedoeld als compliment, maar het klonk als een verwijt. U bood me een kop muntthee aan (niet te drinken zo zoet, toch slurpte ik met u mee, omdat ik mezelf wijsmaakte dat het in uw cultuur ongepast is een dergelijk gebaar af te slaan; bij een Fransman had ik botweg ‘non merci’ gezegd). U stelde zich ook voor als Turk – ‘*je suis un Turc*’ – en raakte niet uitgepraat over de rijkdom van de buurt waar u een maand of wat geleden uw naaiatelier had gevestigd. Mijn buurt, Saint Germain. Zelf woonde u in de banlieu, zei u, in La Courneuve; ‘jullie Fransen’ boften toch maar daar niet te hoeven wonen.

Ik sputterde tegen: er wonen ook Fransen in La Courneuve, al hebben sommige een bruin vel en zijn ze mogelijk in een ander